

Soylu Hacılar: Memlûk Rivayetlerinde *Havendü'l-Kübra*'nın Hac Yolculuğu*

(Kathryn Johnson)

Trc: Hilal Cemile Tümer
Boğaziçi Üniversitesi, Tarih Bölümü, İstanbul
hilaltumer@gmail.com

Geliş Tarihi: 23-07-2019 Kabul Tarihi: 22-08-2019

Memlûk Mısırı'nda sultanın eşinin (Havendü'l-Kübra) hac yolculuğu kadar şatafatlı ve gösterişli bir hadiseye nadir rastlanır. *Havendü'l-Kübra*'nın Mekke'ye yapacağı yolculuk için seçilen yıl Kahireliler iki muhteşem gösteriye şahit olurlardı. Şevval ayında hanedan mensuplarının bolca bezenmiş tahtirevanları yavaşça şehirde gezinirdi. Tören alayı, pırl pırl tören kıyafetleri içindeki atlı birlikler eşliğinde, iase ve eşyayı taşıyan hayvanlarla birlikte kuzeye, Mısırlı hacı kabilelerinin geleneksel hareket noktası olan *Birketü'l-Hac'a* doğru yol alırdı. Yine Muharrem ayında Hac kabileleri Hicaz'dan dönerken şehir ikinci bir saltanat merasimi için hazırlanırdı. Sarayda hediyeler ve işlenmiş hilatler ile kaftanlar hanedan mensuplarına ve yüksek makam sahiplerine dağıtılmak üzere hazır edilirdi. Sokaklarda ise kafilenin dönüşünün şerefine yapılan geçit töreninde dağıtılacak olan lezzetli şekerlemeler ile küçük ölçekli akçeleri heyecanla bekleyen halk toplanırdı.

Döneme ait tarihsel anlatılar sultanın hasekilerinin yaptığı hac yolculuklarının detaylı tasvirlerini içermektedir. Bunlardan ilki, *Havendü'l-Kübra* Muğal'e, el-Zahir Çakmak'ın karısının hicri 850 yılında tamamladığı yolculuktur. Çakmak'ın halefi el-Eşref İnal'ın eşi Zeynep ise 861 yılında haccını tamamlamıştır. Üçüncüsü ise el-Zahir Kuşkadem'in *Havendü'l-Kübra*'sı olan Şakarbay el-Ahmediye'nin 868 yılında gerçekleştirdiği Hicaz yolculuğuna dair bir anlatıdır. Şakarbay'dan on bir yıl sonra el-Eşref Kayıtbay'ın hasekisi Fatma 879 yılında aynı

yolculuğu gerçekleştirdi. Tarihçilerce kayda geçirilen son yolculuk ise hicri 920 yılında el-Eşref Kansu el-Gavri'nin eşine aittir.

Tarihçiler çoğunlukla ve özellikle *Havendü'l-Kübra*'nın hac yolculuğuna odaklanmış olsalar da inceden inceye işlenmiş geçit törenlerinin ayrıntılı betimlemelerinin ardındaki, bir zamanlar Sütunlu Salon'un hanımları olan kadınların hayatlarına ve kişiliklerinin iç yüzüne dair büyüleyici detaylara vakıf olmak da mümkün. Bu insanların hikayeleri de en az Memlûk saray hayatını çevreleyen şatafat kadar merak uyandırıcıdır.

Kökenleri en az dönemin erkekleri kadar çeşitli olan bu kadınlar, entrika sanatlarında da eşdeğer bir eğitime tabi tutulmuşlardı. Bu grubun içerisinde soylu ailelerde doğan hanımefendiler olduğu kadar, efendilerinin övgüsüne mazhar olan eski köleler de mevcuttu. Bazıları takva sahibi kadınlar idi, tıpkı muteber Şakarbay el-Ahmediye gibi. Diğerleri ise rakiplerini eleyerek sultanın muhabbetini kazanmak uğruna belki de cinayete dahi teşebbüs edebileceklerinden dolayı pek de takva ehli sayılmazlar gibi görünüyor.

Mekke'ye yolculuk meşakkatli ve tehlikeli bir işti. Kafile Kahire'den *Birketü'l-Hac'a* doğru yola koyulmadan önce geniş çaplı hazırlıkların tamamlanması gerekiyordu.¹ Kırk beş ila elli gün arası süren yolculukta binlerce hacı için yeterli su ve yiyecek tedarik edilmeli, askeri birlikler yürüyüş için hazır olmalı ve *Havendü'l-Kübra*'nın devasa eşya yükü ile refakatçileri organize edilmeliydi. Hac için

* Kathryn Johnson (Charlotte, North Carolina, USA)'un bu makalesinin orjinal adı "Royal Pilgrims: Mamlûk Accounts of the Pilgrimages to Mecca of the Khawand al-Kubrâ (Senior Wife of the Sultan) olup ilk defa *Studia Islamica*, No. 91 (2000), pp. 107-131'da yayımlanmıştır.

¹ *Birketü'l-Hac*'ın tarihi ve tarihi için bkz. el-Makrîzî, *el-Mevaiz ve'l-İtibar fi Zikri'l-Hitat ve'l-Asar*, (Beyrut: tarihlendirilmemiş), III, 63.

hazırlıklar o yılın eminlerinin seçilmesiyle aylar öncesinden başladılar. Emir el-Hac, (*emir rakbi'l-mahmil* ve *emir rakbi'l-evvel*) de bu seçilenler arasındadır.

Geleneğe göre, Emir el-Hac'lık makamı İslam'ın ilk yıllarında, yani milattan sonra 631 yılında Ebu Bekir'in Peygamber tarafından hacıların önderi olarak tayin edilmesi ile tesis edilmiştir. El-Cezîrî'ye göre, *emirin* işlevi aslen kervanı ve hac törenlerini yönetmektir. Hulefayı Raşidin döneminde (M.S. 632-661), halife bu görevleri üstlenirdi. Sonraları, Emevi (M.S. 661-750) ve Abbasi (M.S. 750-1258) hanedanlığı döneminde, hükümdar bizzat kervana eşlik ederdi veya hanedan üyelerinden birini kendisini temsil etmesi için resmi bir görevli tayin ederdi.² Ancak, Memlûkler döneminde *emiru'l-hac* makamı dini ve örgütsel fonksiyonunu yitirdi.³

Memlûklerin *emiru'l-hac* 'ı sıklıkla askeri sınıftan olmak üzere bazen de hanedandan seçilirdi. Bu yüzden bu adamların çoğu hac alayının yönetimine dair yöntem ve bilgiden mahrumdular; teftişin esas sorumluluğu böylece kadınlara ve kervana eşlik eden memurlara kaldı.⁴ *Emiru'l-hac* ise muhafız, sermayedar ve Memlûk sultanının mümessili olmaktan sorumluydu.

Memlûk döneminde *emiru'l-hac* 'ın tayin edilme vakti değişiklik gösterirdi fakat sonraki yıllarda bu atama işlemi genellikle Rebiyülevvel ayında yapılmaya başlandı.⁵ el-Cezîrî'ye göre, mevlid kandili arifesinde, önde gelen emirler, kumandanlar ve devlet erkânı Sultan'a biat etmek ve Peygamber'in doğumunun kutlanması vesilesiyle düzenlenen dinletilerle ağırlanmak üzere bir araya gelirdi. Bu toplantılarda sultana ve misafirlerine şerbetler servis edilirdi. İçindeki bir kısmını

tükettikten sonra Sultan kalanını *emiru'l-hac* olarak seçtiği kişiye sunması için, bardağını orada hazır bulunan ve öncesinde görevlendirilmiş refakatçilerinden birine verirdi. Bardağı teslim alan kimse vazifesinden böylece haberdar olur ve Sultan'ın elini öpmek üzere ayağa kalkardı. Orada bulunanların tebriklerini kabul ettikten sonra toplantı sona ererdi.⁶

Emiru'l-hac hacıların güvenliğinden ve dolayısıyla Sultan'ın itibarından sorumlu olduğu için, seçilmiş kimse büyük bir şerefe mazhar olurdu. Ne var ki, bu bazı Memlûklerin sahiplenmeyi göze alamadığı bir ayrıcalıktı, zira Haccın masraflarının büyük bir kısmı bu göreve seçilen kimseler tarafından karşılanmalıydı. Yalnızca ülkenin en zenginleri ve en muktedirleri mali sıkıntıya düşmeksizin bu görevin getirdiği yükümlülüklerin üstlenebilirdi. Dönemin tarihçileri seçilmiş bazı kimselerin görevi kabul edemeyecek kadar fakir olduklarından dolayı azade kılınmak için ağlayıp yakardığını not etmektedir.⁷ Diğer bir kesim ise haccı finanse edebilmek için gerekli sermayeyi borç almak için akrabalarından yardım istemekteydi.⁸

Bahrî Hanedanı döneminde (M.S. 1250-1382) ve yaklaşık 1388 yılına kadar Mısırlı hacılar *El rakbi'l-Mısri* olarak geçen ve *emiru'l-hac* tarafından önderlik edilen tek bir kervanda hep beraber seyahat ettiler.⁹ İlerleyen yıllarda ise genişleyen ve yönetimi zorlaşan kervan ikiye bölündü.¹⁰ *Emiru'l-hac* 'ın yönetimi altında daha büyük ve öncü olan kervana el-rakbu'l-mahmil denirdi. O yıl Kabe'ye örtülmesi için Mısır'da yapılan *kisveyi* içinde bulunduran *mahmil* (veya daha yaygın haliyle *mahmal*), *emiru rakbi'l-mahmil*'in gözetiminde bu kervanda taşınırdı.¹¹ Aralarında Mekke yolculuğuna çıkan ileri gelenlerin de bulunduğu

² Hac ve kervanda görevli memurlar hakkında bkz. el-Cezîrî, *ed-Dürerü'l-Ferâid fi Ahbari'l-Hac ve Tariki Mekketi'l-Muazzama*, (Ravza, tarihlendirilmemiş), 1-130.
³ A.g.e., 151.

⁴ el-Cezîrî, *ed-Dürerü'l-Ferâid*, 1-130.

⁵ İbn İyâs, *Bedâi' ez-Zuhûr fi Vekâi' ed-Duhûr* (906-921 A.H. 1501-1515), (İstanbul, 1931), IV, 361. Bunun bir örneği İbn İyâs'ın tutarlı olan "seçim Peygamber'in mevlidinden sonra yapıldı," iddiasıdır.

⁶ el-Cezîrî, *ed-Dürerü'l-Ferâid*, 12.

⁷ İbn İyâs, *Bedâi' ez-Zuhûr*, IV, 361.

⁸ A.g.e., III, 89.

⁹ Uygulamadaki değişikliğin ilk bahsi için bkz. İbn Tağriberdi, *Mısır Tarihi*, 1382-1469 A.D., ed. William Popper (Berkeley, 1908-36), V, 390. (Ç.N) *Mısır Tarihi* olarak çevrilen bu kitap aslında Tağriberdi'nin *Havadisü'd-Dühûr fi Medet'l-Eyyam ve's-Şuhur* adlı eserinden bir parçadır ve William Popper tarafından İngilizce'ye çevrilmiştir.

¹⁰ Abdallah Ankawi, "The Pilgrimage to Mecca in Mamluk Times", *Arabian Studies*, ed. R.B. Sergeant and R.L. Bidwell, (London, 1974), 158.

¹¹ Kisve'nin tarifi için bkz. İbn Battuta, *Rihletu İbn Battuta*, (Beyrut, 1960), 181.

mahmil, iki gruptan daha muteber olanıydı. İkinci kervan Kahire'den esas Hacıları taşıyandan bir gün önce ayrıldığından ötürü *rakbu'l-evvel* veya "öncü kervan" olarak anılırdı. *Emiru'l-hac* ile eşit derecede otoriteye sahip olan *emiru rakbi'l-evvel* bu kervana önderlik ederdi.

Kendisi de on altıncı yüzyılda Mısır'dan hareket eden Hac kafilesine memurluk yapmış biri olan El Cezîrî ed-Durar el-Fara'id el-Munazzama kitabında hacılara eşlik eden *kadı el-rakb* ve *nezir* gibi diğer memurları da listelemektedir. Daha önce de belirtildiği üzere, Memlûklerin *emiru'l-hac* makamı ile önceden parçası olan dini işlevlerin bağı kesilmişti; bu yüzden, ayrıyeten din görevlilerinin kervana eşlik etmesi gerekmektedir. Böylece dört Sünni mezhebine mensup kadıların arasından biri *emiru'l-hac* tarafından *kadı el-rakb* veya *kadı el-mahmil* olarak görevlendirilirdi. Akabinde bu kişi kendi mezhebinin *kadı el-kudati* tarafından yetkilendirilirdi. *Kadı el-rakb*'ın görevlerinden bazıları oluşabilecek sorunlarda karar vermek ve özel giysilerin kuşanılması (*ihram*) ile hac yasaklarının delinmesine dair sorulara cevap vermektir. Kadı, ayrıca Arafat'ta durulması gereken doğru günün hesaplanması gibi belli başlı adetlerin de doğru bir şekilde uygulandığından emin olmalıydı.¹²

Kadı el-rakb'ın altında, Hac esnasında *emiru'l-hac* ve diğer hacılar veya kervana hizmet eden çeşitli kimseler arasında gerçekleşen ahitlere şahitlik eden iki *şuhudu'l-mahmil* bulunmaktaydı.¹³ Aynı şekilde, kervana namazları kıldırması için bir imam ve vakitleri haber vermesi için de bir müezzin tayin edilirdi.

Beklenileceği üzere, kervanda hekimler, rehberler, hayvanlarla ilgilenecek çobanlar ve muhtaç yolculara takviye sağlayacak *neziru's-sebiller* de bulunmaktaydı. El-Cezîrî *neziru'l-mevarisi'l-hasriye* şeklinde anılan ve makamın isminden anlaşılacağı gibi yolda vefat eden ve yasal varisleri bulunmayan hacıların miraslarından sorumlu gizemli bir memurdan daha bahseder. Özellikle hac yolculuğu

esnasında ölüm oranının genellikle çok yüksek olması düşünüldüğünde böyle bir yönetici makamının dahi hacılar arasında bulunması, Memlûklerin mülkiyet ile ilgili oluşabilecek her türlü meseleye tedbir alma geleneği ile doğrudan uyusmaktadır.

Memlûk Mısırı'nda gerçekleşen hac yolculuğu ve geleneksel olarak kervanlara eşlik eden görevlilerin arka planı kısaca bu şekildedir. Bundan sonra ise beş haseki sultanın hac yolculuğunun anlatılarını inceleyeceğiz.

el-Zâhir Çakmak'ın *Havendü'l-Kübra'sı* Muğal bint el-Bârizî (842-57/1438-53)

Sultan Çakmak'ın eşi Muğal'ın yolculuğu belgelendirme açısından diğer beş anlatıya kıyasla hayal kırıklığına uğratar. Hicri 851 yılında gerçekleşen hacca dair bilgi eksikliği ile ilgili tarihçiler tarafından yapılan hiçbir açıklama bulunmamaktadır. Özellikle bu tarz hadiseleri okurlarına ayrıntılarıyla nakletmeyi seven İbn İyâs'ın anlatısında dahi *Havendü'l-Kübra*'nın kafilesinin ayrılışı en gözde tanımı olan ve önemli günlerde kullandığı "yevm meşhûd" şeklinde geçmez.¹⁴

Havendü'l-Kübra'nın yola çıktığı günün "şanlı bir gün" olarak addedilmemesinin altında yatan sebeplerden biri belki de Muğal ve Sultan Çakmak arasındaki gergin ilişki olabilir. Yahut Çakmak'ın hiçbir haseki sultanının sonra gelen Sultan Kuşkadem'in eşi Şakarbay el-Ahmediye ve İnal'ın eşi Zeynep kadar önemli role sahip olmamasından kaynaklanıyor olabilir.

Muğal bint el-Barizi 851 yılında Sultan'ın diğer eşlerinden biri olan *Havend* Nefise bint Dulkadir ve onun kardeşi, Çakmak'ın şahsi katibi, Kemaleddin ile birlikte hacca gitti.¹⁵ Ne İbn İyâs ne de İbn Tağriberdî Muğal'ın durumunda genelde *Havendü'l-Kübra*'nın dönüşüne eşlik eden özenli geçit alaylarından bahseder.¹⁶ İbn İyâs, laf arasında kervanın hareketinden bahseder ve o yıl önderlik eden

¹² el-Cezîrî, *ed-Dürerü'l-Ferâid*, 121-122.

¹³ A.g.e., 124.

¹⁴ Bu hac kafilesinin ayrılış tarihi hakkında soru işaretleri bulunmaktadır bkz. el-Sehâvî, *Ed-Dav'ü'l-Lâmi*, (Kahire, Hicri 1355), XII, 126. el-Cezîrî, *ed-Dürerü'l-Ferâid*, 705.

İbn İyâs, *Badai' ez-Zuhûr*, II, 256. İbn Tağriberdî, *Mısır Tarihi*, VII, 147-148.

¹⁵ İbn İyâs, *Badai' ez-Zuhûr*, II, 256.

¹⁶ İbn Tağriberdî, *Tarih*, III, 147-48. Ancak el-Cezîrî Şehzade bint Osman ile olduğunu söylemektedir bkz. *Ed-Dürerü'l-Ferâid*, 705.

görevlileri sıralar.¹⁷ İbn Tağrıberdî de aynı bilgiyi verir ve şahsi katip Kemaleddin'in (*katip el-sırr*) çok sayıda takipçiyle ve büyük bir ihtişamla seyahat ettiğini, yolculuk esnasında Mekkelilerin sonsuza dek hatırlayacağı yüce gönüllülüğünü ve cömertliğini gösteren pek çok davranışta bulunduğunu ekler.¹⁸ Sehâvî'nin *Dev el-Lami* isimli eserinde ise Muğal'in hicri 871 yılında Recebî kervanında tekrar hacca gittiği belirtilir. Bu kervan Mekke'de daha uzun süre kalmak isteyenlerle birlikte Recep ayında hareket etmekteydi.¹⁹ Es-Sehâvî sahiden de *Havend* Muğal'in ikinci kez hacı tamamlayabilmesinden ve *Havendü'l-Kübra* olmasıyla düzenlenecek olan şatafatlı şenlikleri bir yana bırakıp Haremeyn-i Şerif için aylar öncesinden şehirden ayrılmasından etkilenmiş gibi görünmektedir. El-Cezîrî Hicri 851 yılında gerçekleşen hacı daha da büyük bir coşku ile ele alır; geçit töreninin "inanılmaz derecede güzel" olduğunu ve Mekke Şerifi Seyyid Birkat'ın atından indiğini ve kervan Mekke'ye giriş yaptığında onların önünde yürüdüğünü nakleder.²⁰

Sultan Çakmak'ın eşi Muğal hicri 803 yılının Ramazan ayında Eski Kahire'de (Mısır el-Atike) doğmuştur. Hem babası Nasreddin bin el-Bârizî hem de ağabeyi Memlûk hükümetinde üst düzey memur idi. Tanınmış bir Şafî kadı olan babası aynı zamanda Sultan el-Müeyyed'in şahsi katibiydi (*kâtip el-sırr*); aynı şekilde ünlü bir alim ve hukukçu olan ağabeyi daha sonradan Sultan Çakmak döneminde aynı makama getirildi.²¹

Muğal genç bir kadıken, Sultan'ın *Havendü'l-Kübrası* olmadan önce iki kere evlenmişti. İlk olarak daha evlilikleri tamamlanmadan ölen İbn Şihab Mahmud ile sonra da Kadı Allameddin el-Kuveyz ile evlendi. İkinci evlilik babasının isteğine karşın, Sultan el-Müeyyed'in talebiyle gerçekleşmiş gibi durmaktadır.²² Üçüncü evliliği ise Çakmak tahta geçmeden önce gerçekleşti; bu birliktelikten birçok evlat dünyaya geldi.²³ Bunlardan 837 yılında doğan Hatice isimli bir kız çocuğundan kaynaklarda

bilhassa bahsedilmektedir; muhtemelen yetişkinliğe erişen tek evlattı.²⁴

Hatice'nin evliliğinin kutlanmasını anlatan hikayeler belki de Muğal ve Sultan arasındaki gergin gibi görünen ilişkinin iç yüzünü gösterebilir. Hicri 854 yılında Sultan Çakmak, Muğal'in kızı Hatice'yi kıdemli emirlerinden biriyle Duheyşa Salonu'nda küçük bir törenle, "emirler Cuma namazına gittikten sonra herhangi bir kutlama olmaksızın" evlendirdi.²⁵ Nikah ziyafeti o yılın Rebiülevvel ayında bu tarz kutlamaların geleneksel olarak gerçekleştiği Hisar'da değil, Hatice'nin dayısı Kadı Kemaleddin İbn el-Barizî'nin evinde düzenlendi.²⁶ Bu hadise annesinin boşanmasından iki yıl sonra cereyan etmişti.

Hatice'nin evliliğini çevreleyen şenliklerin eksikliği oldukça tuhaftı ve belki de annesinin gözden düşmesinin bir belirtisiydi. Çakmak'ın tek oğlu, el-Malik el-Mansur Osman, Rum bir köleden doğmuştu; en küçük kızı ise Çerkez bir köledendi. Hatice ise, aksine, Mısır'ın en önemli ailelerinden birine mensup bir kadının çocuğuydu.²⁷ Çoğunlukla tarafsız bir dille yazan İbn Tağrıberdî bile Sultan'ın kızının evliliğinin kutlanmasında izlenen tutum karşısında şaşkınlığını saklayamaz. Evliliğini takip eden yıllarda henüz çok gençken, 867 yılında, annesinden dokuz yıl önce vefat etmesinden başka çok az şey bilinir.²⁸

Muğal ve Sultan Çakmak'ın evliliği Muğal'in ağabeyi Kemaleddin'in evine oldukça gizemli şartlar altında gönderildiği hicri 852 yılına kadar dayanabildi. Sehâvî'ye göre, evliliklerinin ilk yıllarında Muğal, eşinin gözünde ayrıcalıklı bir konuma sahipti. Ancak, Çakmak hicri 842 yılında tahta geçtikten sonra Muğal eşinin gözünden düştü.²⁹ Bu değişikliğin sebebine dair yazar hiçbir açıklama vermemiştir.

İbn Tağrıberdî hicri 857 yılındaki ölümünden sonra Sultan Çakmak'ı konu alan hal tercümesinde *Havend Muğal* ile aynı dönemde

¹⁷ İbn İyâs, *Bedâi' ez Zuhûr*, II, 256.

¹⁸ İbn Tağrıberdî, *Mısır Tarihi*, VII, 147-48.

¹⁹ el-Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-Lâmi*, XII, 126.

²⁰ 20) el-Cezîrî, *ed-Dürerü'l-Ferâid*, 705.

²¹ İbn Tağrıberdî, *Mısır Tarihi*, VI, 470-71.

²² el-Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-Lâmi*, XII, 126.

²³ İbn Tağrıberdî, *Mısır Tarihi*, VII, 253

²⁴ el-Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-Lâmi*, XII, 126.

²⁵ İbn Tağrıberdî, *Mısır Tarihi*, VII, 185.

²⁶ A.g.e.

²⁷ A.g.e., VII, 247-48.

²⁸ A.g.e., VII, 775.

²⁹ el-Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-Lâmi*, XII, 126

sultanın eşleri olan kadınların isimlerini sıralar. Sonraki evliliklerinin tarihleri incelendiğinde, bekleneceği üzere, Sultan'ın tahta geçmesinin akabinde pek çok önemli evliliğin gerçekleştiği açığa çıkar. Sultanın yeni eşlerinden ilki hicri 842 senesinde evlendiği, silah emiri olan Emir Cerbeş el-Kerimî'nin kızı Prensese Zeynep idi. İlerleyen yıllarda Zeynep'i Şehzade, Nefise ve başka pek çok kadınla yaptığı evlilikler izledi.³⁰ *Havend Muğal*, Osmanlı Sultanı'nın kızlarından biri olan Şehzade'nin Harem'e girdiği dönemde hacca gitti. Sultan'ın pek çok önemli aile mensubiyetine sahip yeni eşlerinin olması ve *Havendü'l-Kübra*'nın kocasının gözden düşmüş olduğu gerçeği hac yolculuğunun neden yeterince önemsenmediğini açıklıyor olabilir.

Bizler Muğal ve Sultan arasındaki ilişkiye dair ancak tahminlerde bulunabiliriz. Ancak, dönemin tarihçileri Muğal'in Mekke'ye olan yolculuğundan sonra çok kısa bir süre daha *Havendü'l-Kübra* olmaya devam ettiğini doğrulamaktadır. İbn İyâs ve Sehâvî'nin tarihlerini doğru kabul edecek olursak, hac kervanının yola çıkmasından yaklaşık yedi ay sonra, Cemaziyelevvel ayında, Sultan Muğal'i boşadı ve Kale'den ağabeyi Kemaleddin'in evine yolladı.³¹

Bu feshin şartları daha önceden de belirtildiği üzere hayli olağandışıydı. Boşanma gerçekleşmeden bir ay önce, Sultan Çakmak'ın gözde cariyesi Surbay el-Cerkesiye ölü bulunmuştu³². İbn İyâs, Sultan Çakmak'ın Havend Muğal'e çok sinirlendiğini, onu boşadığını ve "Surbay'ın onun³³ yaptığı büyü yüzünden öldüğü" için ağabeyinin evine yolladığını söylemektedir.

Burada kullanılan "saharat," kelimesi Muğal'in Surbay'a büyü yaptığını ima etmektedir. Bu tarz uygulamaların tesirine inanan Memlûkler arasında *Havendü'l-Kübra*'nın bu olayla olan ilişkisi tılsım ve büyü'nün kullanılması ile sınırlı olabilirdi. Ancak, kırk dokuz yaşındaki Muğal'in "saharatının" tılsım ve büyüden başka şeyleri de içerebileceğini göz ardı edemeyiz. İbn İyâs bu fiili kullanarak Sultan'ın kurbanın

sıhhatine müdahale edildiğine dair şüphesini hüsnütahir ile örtmeye çalışıyor olabilir.

İbn İyâs'ın ithamları kabul edilse de edilmese de, Muğal, dönemin pek çok yazarı tarafından cömert ve dindar bir şahsiyet olarak methedilmektedir. Tıpkı Kadı Nasreddin ve Kadı Kemaleddin'in geldiği aileden bekleneceği gibi. Sehâvî'nin bahsettiği üzere, birkaç yıl sonra çıktığı ikinci Hac yolculuğundan başka Muğal'in Sultan tarafından hicri 852 yılında kovulmasından sonraki hayatına dair çok az şey söylenmiştir. El-Sehâvî, 871 yılında bu yolculuğu gerçekleştirdiği için Muğal'in dindarlığını över ve en son hastalığı esnasında fukaraya dağıtılması için üç bin dinarı Haremeyn'e gönderdiğinden bahseder.³⁴ İbn İyâs dahi Muğal'in hicri 876 yılının Şevval ayındaki ölümünden sonra yazdığı övgü dolu takdisinde şöyle bahseder:

Dinine bağlı, takva ve irfan sahibi bir kadındı. Ayrıca Meks'teki Şeyh Meydan Camii'ni yaptıran, vakıfları hibe eden ve hayır işlerine teşvik eden de odur.³⁵

Zeynep: El Eşref İnal'ın *Havendü'l-Kübra*'sı (857-65/1453-60)

Bedreddin İbn Kasbak'ın kızı Zeynep, 825 yılında, sultan olarak tahta geçmesinden otuz iki yıl önce Eşref İnal ile evlendirildi. Bu evlilikten dört çocuk doğdu: Bedriye, Fatıma, Muhammed ve babasının 865'teki ölümünden sonra dört ay kadar kısa bir süre tahta kalabilen müstakbel sultan Müeyyed Ahmet.³⁶

Sultan İnal'ın baş hasekisi, selefi Muğal'den daha farklı bir role sahip olacaktı. Dönemin şartları gereği, inatçı, hırslı, muktedir ve sahip olduğu nüfuzdan istifade edebilen bir kadındı. Sehâvî, Zeynep'in olağanüstü kişiliğinden şu şekilde bahseder:

Zeynep, *Havendler* arasında ender bir konuma sahiptir; zira, itibarının muazzamlığı ve Sultan tarafından ona gösterilen hürmet ve itaat

³⁰ İbn Tağriberdî, *Mısır Tarihi*, VII, 2

³¹ İbn İyâs, *Bedâi' ez-Zuhûr*, II, 263. İbn Tağriberdî, *Mısır Tarihi*, VII, 158.

³² İbn İyâs, *Bedâi' ez-Zuhûr*, II, 26

³³ A.g.e., II, 264.

³⁴ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-Lâmi*, XII, 127.

³⁵ İbn İyâs, *Bedâi' ez-Zuhûr*, III, 67.

³⁶ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-Lâmi*, XII, 45.

öylesine aşırıydı ki, Sultan onun rızasını almadan hiçbir karar alamazdı.³⁷

İbn Tağriberdî, Havendü'l-Kübra'nın özellikle de saltanatın mali meseleleri üzerindeki etkisinden söz eder. 859 yılında, Mekke Şerifi'nin Sultan'a ödemesi gereken beş bin dinarın Sultan'ın eşi Zeynep'e ve oğlu Ahmed'e de ödenebileceği söz edilmiştir. İbn Tağriberdî "Sultan'ın eşi ve oğlunun Sultan'a gönderilen her hediye ve ödemede büyük bir payı olduğunu" da ekler.³⁸ Öyle görünmektedir ki, *Havend Zeynep* de çağdaşı olan pek çok erkek gibi parayı seviyordu. *Sehâvî Zeynep*'in mali durumunu şöyle anlatmaktadır:

[Zeynep] servetini öylesine genişletti ki, sayılamayacak hale geldi. Ve pek çok ev inşa etti. Ve dul kadınlar için Abdulbasit semtindeki Beni Vefa zaviyesinin yakınında güzel ribatlar [darülacezeler] inşa etti.³⁹

Havend Zeynep'in Hacca gitmesi, beklenebileceği üzere, olağanüstü bir hadisedi. Hicri 18 Rebiülevvel 862 tarihinde, bir pazar günü, Sultan İnal en büyük oğlu Şehabeddin Ahmet'e *emirul-mahmil* makamını bahşetti.⁴⁰ Ramazan'ın on altısında Ahmet, hac kervanının öncüsü olan geleneksel alaya önderlik etti. Ram'ın karşısındaki evinden ayrılarak, aralarında Sultan'ın hecin develerini süren birliklerin, Arap emirlerinin, ikinci kâtip olan kayınbiraderi Emir Bardbak'ın ve Sultan'ın ikinci muhafızbaşı Sudun el-İnalî el-Müeyyedî'nin de bulunduğu mufassal alayın başını çekti.

Prens Ahmet'in kafilesinde ziynet eşyalarıyla süslenmiş binekler de dahil olmak üzere başka pek çok hayvan yürütülüyordu. İbn Tağriberdî bu törende yürütülen develerin eyerlerinin altından ve sarı saten ile bakır kaplanmış olduğunu yazmaktadır. Kafile Çapraz Cadde'den geçerek Ramle'ye, oradan da Kahire'nin dışındaki, prensin öğleden sonra dinlenmeye koyulduğu Zaferan Kanalı'na varmaktaydı. Akşam olduğunda ise alay bir kez

daha Prens'e evi olan Baktamur Kalesi'ne geri dönerken eşlik etmekteydi.⁴¹

Rakb el-mahmil kervanı, Şevval ayının on sekizinde, perşembe günü şehirden ayrıldı.⁴² El-Reydaniye'de *mahmil* ile birlikte bineklerden inip *Birket el-Hac*'a ilerleme adeti çoktan terk edilmişti. Bu yüzden *emir el-mahmil* Ahmet Kahire'den *Birket el-Hac*'a tek seferde vardı.⁴³

861 yılındaki Hac yolculuğuna *Havendü'l-Kübra Zeynep* ve kızları Davadar Emir Bardbay'ın hanımı Bedriye ile İkinci Kâtip Emir Yunus el-Bevvab'ın karısı Fatîma katıldı. Zeynep'in küçük oğlu Muhammed de annesine eşlik etmekteydi.⁴⁴ İbn İyâs, İbn Tağriberdî'nin sıraladığı bu isimlere saray ahalisine eşlik eden tanınmış kişileri de ekler. Bunlar arasında: mübaşirinden (memurlardan) Sultan'ın şahsi sekreteri Kadı Muhibeddin bin el-Aşkar, Kadı Alameddin Şakir bin el-Cay'an ve çocukları ile saray ahırlarının sorumlusu Kadı Ebubekir bin Mazhar da bulunmaktaydı.⁴⁵

Havend'in biyografisini çok doğru bir şekilde yazmamış olmakla beraber Zeynep'e Şihabeddin'in iki eşinin de 861 yılındaki Hac yolculuğunda eşlik ettiğini söylemektedir.⁴⁶ Ancak, Bedriye ve Fatîma ile Prens'in eşlerini karıştırmış olması da söz konusu olabilir, zira Prens'in eşlerinden başka hiçbir kaynaktan bahsedilmemiştir.

Bu yazarın *Havend Zeynep* ile Sultan Kayıtbay'ın eşi Fatîma bint Ala'addin bin Kasbak'ı (ö. Hicri 909) karıştırmış olması da mümkündür zira Zeynep'in hicri 879 yılında ikinci defa hacca gittiğini belirtmiştir.

[Zeynep] 879 yılında, el-Melik el-Eşref Kayıtbay'ın eşiyken bir kez daha hacca gitmiştir.⁴⁷ Cezîrî tarafından iddia edilen tarih gerçekten de Sultan Kayıtbay'ın eşinin hacca gittiği yıldır; ancak Zeynep ile Kayıtbay arasında böyle bir evliliğin gerçekleştiği başka hiçbir kaynaktan geçmemektedir, bu yüzden el-

³⁷ A.g.e.

³⁸ İbn Tağriberdî, *Mısır Tarihi*, VII, 464-65.

³⁹ *Sehâvî*, *ed-Dav'ü'l-Lâmi*, XII, 45.

⁴⁰ İbn Tağriberdî, *Mısır Tarihi*, VII, 480.

⁴¹ A.g.e., VII, 488-89.

⁴² A.g.e., VII, 490-91.

⁴³ A.g.e., VII, 491.

⁴⁴ İbn Tağriberdî, *Tarih*, VII, 490-91.

⁴⁵ İbn İyâs, *Bedâi' ez-Zuhûr*, II, 341.

⁴⁶ el-Cezîrî, *ed-Dürerü'l-Ferâid*, 705.

⁴⁷ A.g.e.

Cezîrî'nin bu iddiasının doğru olma ihtimali çok düşüktür.⁴⁸

Bu karışıklıktan bahsetmemizin sebebi El Cezîrî'nin betimlediği ayrılan kervan Kayıtbay'ın eşine veya başka birisine ait olsa bile Zeynep'e atfedilmiştir. Ne olursa olsun, El Cezîrî törenin "fazlasıyla tantanalı" olduğunu ve üç adet tahtirevanın (mihaffat) geçtiğini yazmaktadır.

Ortada *Havend* el-Hasbaka'nın mihaffahı vardı ki cibinliğinin ve süslerinin ve brokar ve sırmalı kumaşlarının ve cevherlerinin ve incilerinin güzelliğini tasvir etmek mümkün değildi.⁴⁹

Hac kervanları Kahire'ye 862 yılının Muharrem ayında döndü; dönüşleriyle beraber de geleneksel alaylar ve saray eşrafına hediye takdim törenleri başladı.⁵⁰ Aynı şekilde, sultanın ailesi de hacdan dönen soylulara nişanlar ihsan etmeli ve sokaklarda sıralı halde dağıtılması adetten olan sikkeleri ve şekerlemeleri bekleyen insanlara hediyeler verilmeliydi. Sonraki yıllarda hacdan dönen bir *Havend* bu adeti ihmal ettiğinde Kahire halkı onları hediyelerden mahrum kılan bu kadından pintiliğin intikamını sözlü bir şekilde aldılar.

İbn İyâs'ın da sıklıkla belirttiği gibi, *rakb el-mahmilin* dönüşü "görekli bir törenin" yer aldığı "ihtişamlı bir hadiseydi." Emirler ve devletin ileri gelenleri Sultan İnal'ın şehre dönen eşini ve çocuklarını *Birket el-Hac*'da karşılamaya çıkar, Zeynep'i taşıyan mihaffanın önünde yürürlerdi. *Havend* ve çocukları Kahire'ye vardıklarında ve Kale'nin yokuşunu tırmanmaya başladıklarında Emir Feyruz el-Zaman saltanat sancağını, kubbe ve *el-tayr'ı* Zeynep'in başının üzerinde taşımaktaydı. Emir Feyruz aynı zamanda Bab el-Sitare'den çıkıp Sütunlu Salon'daki tahtına oturuncaya dek *Havend*'in başına ipekten bir örtü gererdi.⁵¹

Muharrem ayının yirmi dördünde, bir pazartesi günü, *emir el-mahmil* Prens Ahmet, *mahmil* ve

sultanın ailesiyle Kahire'ye vardı. O ve erkek kardeşi Muhammed, beraberlerinde bir grup devlet memuruyla, babalarıyla buluşmak ve hilat giydirilmek üzere Kale'ye doğru ilerlediler.

Sultan ona [Ahmet'e] ve erkek kardeşi Muhammed'e hilatlar bahşetti; majestelerinin kaftanı çift satenli muaredendi, üzerinde ipekten iki yüzlü bir örtü ve brokardan işlemeli bir kol bandı bulunuyordu. Sultan daha sonra, adet üzerine, hacdan Mısır'a dönenlere giydirdi.⁵²

Saltanat ailesinin Kale'ye varışının akabinde, aileye hediyelerin takdim edildiği bir kutlama tertip edilirdi. Emirler ve mübaşirin tarafından *Havend* Zeynep ve çocukları için hediyeler getirilirdi. Ve *Havend* Zeynep ile büyük oğlu Ahmet'in Sultan İnal üzerindeki etkisinden dolayı da bu hediye takdimiyle gözlerine girmek için büyük masraflar yapılırdı.

Nezir el-has El Cemali Yusuf, *Havendü'l-Kübra*'ya üçgen biçiminde altın desenli ve incilerle bezenmiş, ederi on iki bin dinardan fazla bir *kandura* (kadınların resmi kaftanı) sundu.⁵³ İbn İyâs bunun, ailenin bonkör devlet eşrafi tarafından takdim olundukları hediyelere ilave olduğunu ekler.⁵⁴

Hele ki el-Cemali Yusuf'un Sultan'ın oğlu el-Mekar el-Şihabi Ahmet'e ve kardeşi el-Nasri Muhammed'e verdikleri... Öyle söylenir ki, bu amaç uğruna hediyelere, ziyafetlere ve diğer şeylere neredeyse 100,000 dinar harcamıştır. Ve bu onun kendi servetiydi -Sultanın değil. *Nezir el-has* Yusuf'un maslahatları ve davranışları aynı Cafer el-Bermaki'ninki gibi halk arasında müthiş bir hadiseydi.⁵⁵

Sultan'ın ailesine *nezir el-has* Yusuf gibi *naib el-Şam* Kani Bey el-Hamzavi'nin de hediyeleri takdim olundu. Suriye valisi'nin sundukları arasında "bir eyer harikası" olarak geçen

⁴⁸ İbn İyâs, *Bedâi' ez-Zuhûr*, III, 152.

⁴⁹ el-Cezîrî, *ed-Dürerü'l-Ferâid*, 705. Tahtirevanın (mihaffa) tarifi ve çizim için bkz. Luvis Ma'luf, ed. *el-Müncid fi'l-Luga ve'l-Adab ve'l-'Ulum*. (Beirut: Catholic University Press, 1966), 141 ve 776.

⁵⁰ İbn Tağriberdî, *Mısır Tarihi*, VII, 495.

⁵¹ İbn İyâs, *Bedâi' ez-Zuhûr*, II, 34.

⁵² İbn Tağriberdî, *Mısır Tarihi*, VII, 495.

⁵³ Ahmad 'Abd el-Raziq, *La Femme au Temps des Mamlouks en Egypte*, (Kahire, 1973), 26.

⁵⁴ İbn İyâs, *Bedâi' ez-Zuhûr*, II, 343.

⁵⁵ İbn İyâs, *Bedâi' ez-Zuhûr*, II, 343. Cafer el-Barmak Abbasi Halifesi Harun el-Reşid'in başveziriydi. Bu döneme saray ahalisinin müsrif yaşam tarzı damgasını vurmuştur.

zümürüt kakmalı güzel bir eyer seti bulunmaktaydı.⁵⁶

Sultan İnal'ın tek eşi *Havend Zeynep*'in hacci da böyle sona erdi. Maalesef, pek çok akranı olan hırslı kadın ve erkek gibi, siyâsal güç kaybı ile birlikte servetinde hızlı bir değişiklik meydana gelecekti. Memlûk Mısır'ında askeri veya siyâsi nüfuza sahip olmadan edinilen serveti koruyabilmek çok ender görülen bir durumdu.

Sultan İnal'ın hicri 865 yılındaki ölümünün ardından oğlu Ahmet, Sultan el-Melik el-Müeyyed olarak tahta çıktı. Saltanatı ancak dört ay beş gün sürecekti.⁵⁷ Bu dönemin sonunda, 865 yılının Ramazan ayında, Emir-i Azam Kuşkadem gücü ele geçirmeye kalkıştı. El-Melik el-Müeyyed önce Kale'de kuşatıldı, teslim olmasından sonra da Havuzlu Salon'a hapsedildi.⁵⁸

Genç hükümdar ve kardeşi Muhammet zincirlenerek İskenderiye'deki zindana gönderildi. Onlara daha sonra kocası Emir Yunus'un ölümünün akabinde kız kardeşleri Fatıma da katıldı. *Havend Zeynep* de ağır hastalanan oğlu Muhammed'e bakıcılık yapmak üzere kaleye geldi. Muhammed ve küçük kızı İskenderiye'deki bir yıllık sürgünde hastalığa yenik düşmüşlerdi. Ahmet de hastalanmıştı ancak hicri 866'da yeni hükümdar Sultan Kuşkadem tarafından salıverildiğinde iyileşmişti.⁵⁹

Zeynep'in sorunları hayatta kalan oğlunun salıverilmesi ile son bulmadı. Zira şimdi Kuşkadem dikkatini zeki *Havend*'in eşinin hükümranlığı esnasında büyüttüğü servetine çevirmişti. Kahire'den Zeynep'e yeni yönetici ile anlaşma yapması için bir resmi davet gönderildi. Hem Sehâvî hem de İbn İyâs, Sultan Kuşkadem ve *Havend Zeynep* arasında geçen bu irade savaşı üzerine yorum yapmıştır. İbn İyâs şöyle yazar:

El-Zahir Kuşkadem ona [Zeynep'e] durmaksızın eziyet etti ve tüm servetini ele geçirdi. Ama Zeynep eski

*alışkanlıklarını korudu ve karakteri ölene kadar değişmedi. Öldüğünde seksen yaşını geçmişti.*⁶⁰

Sehâvî bahsedilen paranın 50.000 dinardan fazla olduğunu da ekler.⁶¹

İşte bu yüzden, Sultan Kuşkadem'a boyun eğmeyi reddeden bu yaşlı kadının çok güçlü bir tabiata sahip olması şaşırtıcı değildir. İbn İyâs Zeynep'in kişiliğini şu şekilde özetler:

*Havendat arasında güç bakımından en muazzamıydı. Kocası el-Eşref el-İnal zamanında devlet işlerini yönetecek kadar yüce bir güce ve şana sahip olmuştu. Hatırı sayılır bir insandı ve varsılıktan zevk alırdı. Ondan sonra ona eşit olacak başka hiçbir Havend gelmedi ve o da en ünlü Havendat arasında yerini aldı.*⁶²

Havend Zeynep, oğlunun halefinin uyguladığı baskıya rağmen hayatta kalarak Sultan Kayıtbay döneminde itibarını yeniden kazandı. İbn İyâs bu hükümdarın durumu düzelttiğini ve Zeynep'e büyük bir saygıyla yaklaştığını iddia eder.⁶³ Kayıtbay'ın devrinde Zeynep'in oğlu Ahmet'in kızı Fatıma, Sultan tarafından davadar keberi olan Yaşbak bin Mehdî ile evlendirildi.⁶⁴ Böylece, bir zamanların kudretli *Havendi Zeynep* son senelerini huzurlu -ve belki de Saray'daki nüfuzunu yeniden kazanabileceği düşüncesiyle geçirdi. Zeynep hicri 884 yılında öldü.

El-Zahir Kuşkadem'in *Havendü'l-Kübrası Şakarbay el-Nasiriye el-Ahmediye (865-72/1461-7)*

İsminden anlaşıldığı üzere, Sultan Kuşkadem'in eşi Şakarbay el-Nasiriye el-Ahmediye önceki sultanlardan birinin azat edilmiş kölesiydi. Takriben hicri 800 yılında doğan Çerkez Şakarbay Sultan el-Melik el-Nasir Faraj'ın surriyesi, yani cariyesiydi. Sultan'dan hiç çocuğu olmayan cariyeye, onun ölümünden sonra azat edildi.⁶⁵ Şakarbay sonrasında Emir Abrak el-Cekami ile evlendi; bu birliktelikten bir kız çocuk, Hatun, doğdu.

⁵⁶ A.g.e., II, 344.

⁵⁷ İbn Tağriberdî, *Mısır Tarihi*, VII, 679-80.

⁵⁸ A.g.e., VII, 680-81.

⁵⁹ A.g.e., VII, 683.

⁶⁰ İbn İyâs, *Bedâi' ez-Zuhûr*, III, 152.

⁶¹ el-Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-Lâmi*, XII, 45.

⁶² İbn İyâs, *Bedâi' ez-Zuhûr*, III, 152.

⁶³ A.g.e.

⁶⁴ el-Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-Lâmi*, XII, 162.

⁶⁵ A.g.e., XII, 68-69.

Hatun daha sonra bahsedeceğimiz Şihabeddin Ahmet İbn el-Ayni'nin annesi olacaktı.⁶⁶

Emir Abrak'ın ölümünün ardından Şakarbay, o dönemde Hassaki Memlûkleri'nden olan Kuşkadem ile evlendi. Sehâvî bu çiftin üç çocuğu olduğundan bahsetmektedir ancak hiç isim vermemiştir.⁶⁷ Şakarbay Sultan olup da onu *Havendü'l-Kübra* yapana dek zamanın Emir Kuşkadem'i ile beraber kaldı. Sultan Kuşkadem, Şakarbay'ın hayatı boyunca başka kimseyle evlenmedi; ancak 870'teki ölümünden sonra, oğlu Faraj'ın annesi, cariye Surbay ile evlendi ve onu *Havendü'l-Kübra* olarak belirledi.⁶⁸

Havendü'l-Kübra Şakarbay dönemin tarih anlatılarında nadiren “Şakarbay” olarak anılır. Daha çok “el-Ahmediye” lakabı ile bilinir. Bu ismi kendisine Mısır'ın koruyucu velisi olarak görülen, mezarı Tanta'da bulunan Seyyid Ahmet el-Bedevi'ye olan hürmetinin bir işareti olarak seçmişti. El-Bedevi'ye olan bu sevgisi, Sultan tarafından da paylaşılmaktaydı.

Kuşkadem'in saltanatının anlatıldığı tarihsel metinlerde Peygamber'in doğum gününün (*mevlid el-nebi*) ardından bu velinin de mevlidinin kutlandığı geçmektedir.⁶⁹ Sehâvî, Ahmet el-Bedevi'nin mevlidinin her yıl *Havendü'l-Kübra* tarafından kutlandığını nakleder.⁷⁰ İbn Tağriberdî hem Sultan'ın hem de Şakarbay'ın bu velinin müridi ve tarikati el-Ahmediye'ye mensup olduklarını söyler. Hatta Sultan öldüğünde, tabutu Sufilerin yamalı hırkasıyla örtülmüştü.⁷¹ *Havend* el-Ahmediye de, daha sonra da bahsedileceği gibi, öldüğünde yaşarken pek çok kere ziyaret ettiği şekilde Ahmet el-Bedevi'nin Tanta'daki türbesine gömülecekti.

Şakarbay el-Ahmediye, hac için Mekke'ye ölümünden iki yıl önce, hicri 868 yılında gitti. İbn İyâs'ın sözleriyle bu, “muazzam bir hadiseydi.” *Emiru rakbi'l-mahmil*, kızı Hatun'un oğlu el-Makar el-Şihabi Ahmed bin el-'Ayni idi. Öncü kervanın *emir rakbi'l-evveli*

ise Davadar el-Şerefi Yahya bin Yaşbak el-Fakih idi. *Havendü'l-Kübra* brokar kumaşla örtülü bir tahtirevan ile yolculuk etmekteydi. Kervana eşlik edenler arasında *kadıyyul-kudat* Muhibeddin bin el-Şahna ve ileri gelenlerden büyük bir grup da vardı.⁷² el-Cezîrî, önceki sultan el-Eşref İnal'ın oğlu Müeyyed Ahmet'in de kervana eşlik edenler arasında olduğunu ekler.⁷³ Kervanın Muharrem 869'da dönüşü İbn İyâs tarafından “müthiş bir olay” olarak betimlenmiştir.⁷⁴ Müverrih, hac dönüşüne dair bu kısa yorumlardan başka hiçbir bilgi vermemektedir.

Havendü'l-Kübra sonraki yılın Cemaziyelevvel'inde öldü. Kale'den aşağı taşınırken naaşı, mensup olduğu zümrenin kadınları için geleneksel olarak kullanılan işlemeli kumaşlarla değil, yamalı bir *hırka* ile örtülmüştü. Tabutunun önüne Ahmedi dervişlerinin kızıl filamaları dikilmişti. Bunların hepsi vasiyeti gereği yapılmıştı.⁷⁵

el-Ahmediye ile ilgili biyografi yazarı Sehâvî: onun “iyilik ve takva sahibi biri” olduğunu yazmaktadır.⁷⁶ İbn İyâs ise mersiyesini şu şekilde sonlandırmaktadır:

*Din sahibi bir kadındı; dervişlerin yolunda, Ahmediye'nin yamalı hırkasını giyerdi. Nesebi el-Melik el-Nasir Faraj'ın dönemine dayanırdı ve öldüğünde yetmiş yaşını geçmişti. Hatası az, iyi özellikleri çoktu. Düşküne yardım etmeyi ve halka yakın olmayı seven, alçakgönüllü bir kadındı.*⁷⁷

El-Eşref el-Kayıtbay'ın *Havendü'l-Kübrası* Fatıma (873-901/1468-95)

Ala'addin bin Kasbak'ın kızı ve Sultan Kayıtbay'ın eşi Fatıma hicri 879 yılında haccını tamamladı⁷⁸. İbn İyâs her zamanki coşkusuyla bu “şanlı gündeki” “görkemli törenden” bahseder. *Havendü'l-Kübra*'nın tahtirevanı parlak kırmızı yakutlar, inciler ve turkuazlar ile bezeli eşkenar dörtgen desenli brokar kumaş ile

⁶⁶ İbn Tağriberdî, *Mısır Tarihi*, VII, 809.

⁶⁷ el-Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-Lâmi*, XII, 68-69.

⁶⁸ A.g.e., XII, 69.

⁶⁹ İbn Tağriberdî, *Mısır Tarihi*, 715; el-Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-Lâmi*, XII, 68-69.

⁷⁰ el-Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-Lâmi*, XII, 69.

⁷¹ İbn Tağriberdî, *Mısır Tarihi*, VII, 715.

⁷² İbn İyas, *Bedâi' ez-Zuhûr*, II, 425.

⁷³ el-Cezîrî, *ed-Dürerü'l-Ferâid*, 706.

⁷⁴ İbn İyâs, *Bedâi' ez-Zuhûr*, II, 425.

⁷⁵ İbn Tağriberdî, *Mısır Tarihi*, VII, 805.

⁷⁶ el-Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-Lâmi*, XII, 69.

⁷⁷ İbn İyâs, *Bedâi' ez-Zuhûr*, II, 435.

⁷⁸ A.g.e., III, 100.

kaplıydı.⁷⁹ el-Cezîrî bu tahtirevanın eşi benzerinin görülmediğini yazmaktadır.⁸⁰

Kayıtbay'ın kız kardeşi de brokar kaplı bir tahtirevan ile aynı kervanda Hacca gitti. Tahtirevanı tarif edilmemiş olsa bile yengesininkine benzer olduğunu farz edebiliriz.⁸¹ Soylu hanımların konvoyunda çok renkli kadifeler ile kaplı sepetlerin bindirildiği develer de mevcuttu. Fatîma'nın tahtirevanının önünde *katibü's-sırr'ın*, Nezîr el-Has'ın ve Mukaddemin Memlûklerin de aralarında bulunduğu, elitlerden oluşan büyük bir grup yürümekteydi. "Hanende" olarak anılan İbrahim bin el-Cundî ve "Hatip" Ebu Fevz gibi tatlı sesli deve sürücülerini törene eşlik ettiler.⁸² İbn İyâs'a göre bütünüyle değerlendirildiğinde etkileyici bir alaydı:

*O kadar muhteşemdi ki [böylesi bir törenin] eşi benzerinin Havendattan başka hiçbirisine yapılmadığı söylenir. Ve o çağın harikaları arasında anılmıştı.*⁸³

Bir önceki bölümde bu töreni *Havend Zeynep*'in ikinci haccına (ki muhtemelen hatalı olarak) atfederek, el-Cezîrî şu bilgileri ilave etmektedir:

*Emir Kabir Azbak Fatîma'nın hizmetinde yolculuk etti... Mekke'nin efendisi, Şerif ve emirler ve kadılar ve mübaşirin atlarından inerek [Fatîma'nın] tahtirevanının önünde, kalacağı yer olan el-Atfîye'ye varana dek yürüdüler. Ve hilatlarını giyerek Mekke ahalisine hediyeler ihvan ettiler.*⁸⁴

Kervan Kahire'ye hicri 880 yılının Muharrem'inin yirmi dördünde döndü.⁸⁵ Bu olağan varış tarihinden dört gün sonraydı. O yılki hac grubunun büyüklüğünden ve izlencenin bozulmasından ötürü son günlerde yolcular arasında susuzluk ve pek çok güçlük baş göstermişti.⁸⁶

Havendü'l-Kübra'yı Birket el-Hac'a vardığında önde gelen emirler ve kadılar atlarından inerek karşıladılar ve tahtirevanının

önünde ilerlediler. Haven Fatîma'yı karşılamak için hanendeler şarkılar söylediler ve tamburlar çaldılar. Sonrasında kutlayanların önüne devasa bir ziyafet kuruldu. Kutlamaların *Birketü'l-Hac*'da sona gelmesinin ardından tören Kahire'den geçerek Kale'ye doğru ilerledi. Bu süreçte Sultan'ın otoritesinin sembolü, kubbe ve *el-tayr Havend* Fatîma'nın başının üzerinde taşınmakta ve etrafına altın ve gümüş parçaları serpiştirilmekteydi. Sıklıkla düşük sikkeler ve şekerlemelere sokaklarda toplanmış, şehri geçen töreni izleyen insanlara dağıtılmaktaydı. *Havend*'in Kale'ye dönüşünün akabinde ülkenin ileri gelenlerinin geleneksel hediye takdimi başladı.⁸⁷

Törenin ihtişamı ve Fatîma'nın hacılara ve dönüşünde Kahire ahalisine göstermiş olduğu cömertlikten ötürü *Havend*'in hac yolculuğu Mısır'da uzun süre hatırlandı. Fatîma aynı zamanda yaşayan en zengin kadınlar arasında gösterilmesiyle de hatırlanmaktaydı. Bildiğimiz gibi, ölmüş veya tahttan indirilmiş bir Sultan'ın dul karısı servetini koruyacak kudreti kaybettiğinde pek çok talihsizlikle karşı karşıya kalırdı. Selefî Zeynep'e olan her şey Fatîma'nın da başına gelecekti: o da selefi gibi göze çarpan bir servete sahipti ve kocası Kayıtbay'ın ölümünden sonra da yaşamına devam etti. Böyle kadınlar, İbn İyâs'ın da sıklıkla bahsettiği gibi "sıkıntı ve güçlüklerin" kurbanı olmaktadır.

Havend'in sorunları, evinin abluka altına alınmasından ve bir grup Culbânî Memlûk'ün haraç talep etmesinden öteydi.⁸⁸ Başka, daha kudretli gözler yaşlı dulun savunmasız durumunu fark etmişti. Fatîma hükümdarın sadık hizmetçilerinin gözetimi altında kendi evine hapsedildi ve servetine de Sultan Kansu el-Gavri tarafından el konuldu.⁸⁹

Hayatının bu son keşmekeşli aylarında Fatîma, evlilik yoluyla himaye aramış gibi görünüyor. Adil Tuman Bay ile en azından bir evlilik daha yaptı. Hicri 909 yılında iki ay onun yanında

⁷⁹ A.g.e.

⁸⁰ A.g.e.

⁸¹ İbn İyâs, *Bedâi' ez-Zuhûr*, III, 100.

⁸² A.g.e.

⁸³ A.g.e.

⁸⁴ el-Cezîrî, *ed-Dürerü'l-Ferâid*, 705-706.

⁸⁵ İbn İyâs, *Bedâi' ez-Zuhûr*, III, 102.

⁸⁶ A.g.e.

⁸⁷ A.g.e., III, 103.

⁸⁸ İbn İyâs, *Bedâi' ez-Zuhûr*, III, 64.

⁸⁹ A.g.e., IV, 65.

kaldı. El-Eşref Kamsami'ah ile de gizlice evlendiği rivayet edilir.⁹⁰

Havend Fatıma altmışlı yaşlarında, 22 Zilhicce 909'da deri kanserinden öldü.⁹¹ Sultan dua etmek için bizzat Mü'mini Sebil'e geldi ve dört baş kadı ile mukaddemin emirler de soylular için geleneksel olarak düzenlenen cenaze alayı ile birlikte yürüdüler. Bu vesileyle Kahire ahalişi Fatıma'nın cömertliğine son kez şahitlik etti. İbn İyâs, tiksinerik, halkın fakirler için hazırlanmış olan yemekleri, dağıtılmasını beklemeden, kapıştığından bahseder.⁹²

Çok kuvvetli bir kişiliğe sahip olduğu kanısına varabiliriz. Zaten, konumunun getirdiği tüm prestij ve güçle birlikte Sütunlu Salon'un otuz yıl boyunca hanımı değil miydi? İbn İyâs *Havend* Fatıma ile ilgili şöyle yazmaktadır:

*Servetinin genişliğinden ötürü en tanınmış Havendat arasındadır -öldüğünde devasa (ve beklenmedik) bir miras ortaya çıktı. Otuz yıl boyunca Havend ve Ka'ah Hanımı olarak kaldı ve karşı konulmaz, heybetli bir kişilik sergiledi. Havendat arasında onun eşi benzeri çıkmadı.*⁹³

El-Eşref el-Kansu Gavri'nin *Havendü'l-Kübra*'sı Ümmü Sidi Muhammed (906-22/1501-16)

İnceleyeceğimiz son hac yolculuğu, hicri 920 yılında Sultan Kansu el-Gavri'nin eşi tarafından tamamlanmıştır. Bu hükümdarın *Havendinin* ismi metinlerde geçmemektedir ve arka planına dair çok az bilgi mevcuttur. Yalnızca oğlu Nazireddin Muhammed üzerinden bir atıfla "Ümmü Sidi Muhammed" olarak bahsedilmektedir. Neyse ki, Kahire'den ayrılışının, geri dönüşünün ve maiyetinin donanımları İbn İyâs'ın Bedâi' ez-Zuhûr'unda iyi bir şekilde belgelendirilmiştir. Bu sayede hicri 920 yılında gerçekleşen Hac yolculuğu belki de Memlûk Mısırı'nda yazılan en eksiksiz *Havendü'l-Kübra* hac anlatısıdır.

Bu yılın hac planı, kervanları yönetecek emirlerin mevlit kutlamalarının akabinde Rebiülevvel ayında seçilmesi açısından

öncekilerden farklılık göstermiştir. Gerçi kaynaklarda emirlerin tayin tarihinin değişkenlik gösterdiğini de belirtmemiz gerekir. Bu en çok da İbn İyâs ve el-Cezîri'nin anlatılarında göze çarpar. İbn İyâs tutarlı bir biçimde seçimin peygamberin doğum gününden sonra yapıldığını iddia ederken, el-Cezîri, tayinin mevlidin arifesinde gerçekleştiğini söylemektedir.⁹⁴ Hangi yorum kabul edilirse edilsin, Sultan, oğlu Muhammed'i hicri 23 Muharrem 920'de *emiru'l-hac* tayin ederek geleneksel seyirden ayrılmıştır.⁹⁵

Şevval ayında iki kervanın Mekke'ye olan yolculuğu için son hazırlıklar yapılmaya başladı. Ayın on beşinde, hanedan üyelerinin yuvarlak otağı olan muazzam *müdavvara* Prens Nazireddin Muhammed için hazır edilmek üzere *Birket el-Hac*'a yollandı. Ertesi gün Sultan, emirlerin çadırlarının yerleştirilmesini bizzat yönetmek üzere Kale'den ayrıldı.

O yıl pek çok mühim memur hacca gidecekti. Bunların arasında Sultan'ın şahsi kâtibi Mahmut bin Aca ve hazinedarı Emir Nanik de bulunmaktaydı. Hazinedar aynı zamanda saltanat mensuplarının eşyalarının da gözetmeniydi ve Sultan'ın yakın arkadaşlarındandı. Haccın *Emiru rakbi'l-mahmilî* ise Kale naibi ve mukaddemin emirlerden biri olan Tuktabay; "öncü kervanın" emiri ise Sidi Ömer bin el-Melik el-Mansur bin el-Melik el-Zahir Çakmak idi. Kervana Mekke'deki karakola kadar eşlik edecek olan Memlûklerin başı veya kumandanı ise "kırk emirden" biri Emir Canibay Kara idi.⁹⁶

Pazartesi günü, Şevval ayının on yedisinde, mahmil Kahire sokaklarında sergilenmişti ve bu, "geçmiş yıllarda eşi benzeri görülmemiş bir gösteriydi."⁹⁷ İbn İyâs'ın bu iltifatının sebebi alışlagelmişin aksine bu yıl mahmile, hacca gidecek birkaç emir tarafından desteklenen dört adet özenli tören birliğinin (tulb) eşlik etmesiydi. İlk tulb *emiru'l-rakb* el-evvel Sidi Ömer'e aitti. İbn İyâs'a göre bu alay "o kadar muazzam bir bagaj taşıyordu ki mukaddimin yetişmekte çok zayıf kalmıştı."⁹⁸ Askeri bir

⁹⁰ A.g.e., IV, 64.

⁹¹ A.g.e., IV, 65

⁹² A.g.e.

⁹³ A.g.e., IV, 64.

⁹⁴ A.g.e., IV, 361.

⁹⁵ A.g.e., IV, 369.

⁹⁶ A.g.e., IV, 409.

⁹⁷ A.g.e.

⁹⁸ A.g.e.

temaya sahip ikinci geçit ise Kansu'nun oğlu tarafından temin edilmişti. Önde Sultan'ın bayraklarını, davulları ve *zamrları* taşıyan müzisyenleri yarış develerinin oluşturduğu birlikler takip etmekteydi. Bu develerden bazılarının eyerleri Venedik altınlarıyla bezenmiş, brokar eyerlere sahipken, diğerleri çeşitli renklerde kadifedendi. Ardından sırmalarla süslenmiş atlı birlikler belirdi. Onlardan sonra ise Memlûklerin çok sevdiği çelik kakma zırh giydirilmiş "iki ahır dolusu"⁹⁹ hayvan geldi.⁹⁹ Nazireddin'in tulbunda içinde yiyecek ve içeceğin bulunduğu takriben yirmi adet işlemeli kap vardı. İbn İyâs bunların Çin porseleni, lapis lazuli, cam, kristal ve çeşitli maddelerden yapıldığını söyler. Ayrıca, altın ve gümüş yemek takımları, pirinç araç gereçler ve şamdanlar için kakmalı kompartımanlar vardı. Öyle çok eşya geçiyordu ki "izleyeni hayrete düşürüyordu."¹⁰⁰

Prens'in sarı kumaşla kaplı tahtirevanının ardından "güzellikte son nokta, yapılabilecek en güzel tahtirevan"¹⁰¹ olan annesinin geliyordu. *Havendü'l-Kübra*'nın yanında ile birlikte yaklaşık yirmi kişilik maiyetinin daha küçük tahtirevanı da vardı. Muhare olarak anılan bu tahtirevanlar *Havendü'l-Kübra*'nın kadar zenginçe dekore edilmemişti.

[*Havend*'in tahtirevanı] birinci sınıf kalitede, saf Venedik altınından yapılmış ipliklerle işlenmiş kırmızı kadifedendi. Üstünde altından yapılmış, göz alıcı kırmızı yakutlar ve turkuazlar kakılmış rasafiyat bulunmaktaydı. Tahtirevanın etrafı altından ve gümüşten teller ile çevrilmişti. Önünde ise sırmalarla kaplı dört adet meşale vardı.¹⁰²

Havend'in tahtirevanını taşımak için dört deve gerekliydi; onu, altın sırmayla süslenmiş, gümüş yularlı diğer bir dört takip ediyordu. Tahtirevanın önünde, duraklayan hayvanları şarkılarıyla hareket ettiren deve sürücülerini ve hanımlarının bakımı için yirmi kadar saray hadımı yürüyordu. *Havend*'in ve oğlunun tahtirevanlarının ardından saltanat ailesinin bagajları geliyordu. Bunların sayısı, erzak, ev

eşyası ve kırbaları taşıyanların haricinde, 1000'i buluyordu.¹⁰³

İbn İyâs'a göre Sultan'ın eşinin tahtirevanına harcanan para 20.000 dinardan fazlaydı.¹⁰⁴ *Havend*'in sıcak banyolarına devam edebilmesi için taşınan bakır küvet veya İbn İyâs'ın rivayetine göre önceki *Havend* olan, Sultan Kayıtbay'ın karısı merhum Fatîma'nın eşyaları arasında bulunan beş adet rasafiyatın fiyatının bu masrafa dahil olup olmadığı belirtilmemiştir.¹⁰⁵

Yine de törenin Kahire'den geçişi çarpıcıydı. İbn İyâs emirlerden, askerlerden ve avamın oluşturduğu, sayılamayacak kadar devasa bir gürhün tören alayının Ramla'dan şehrin öte yanına geçişini izlemek için toplandığını söylemektedir. Görüntü öylesine etkileyiciydi ki "tüm Kahire'nin nutku tutulmuştu."¹⁰⁶

Kahirelilerin çoğunluğu Sultan'ın tören için harcamalarından ve müsrifliğinden etkilense de daha muhafazakâr olan diğerleri muhtemelen *Havend*'in şehirden geçmesinin şaşkınlığı içerisindeydiler. İbn İyâs'ın da belirttiği üzere, bu uygulama hicri 920 yılının haccını öncekilerden ayırıyordu. Önceki yıllarda, *Havend*'in kafesi hiçbir zaman böylesine aleni bir gösteride bulunmamıştı; aksine, gözden en irak rotalardan geçerlerdi. Bu, bugün Halife olarak bilinen semtten geçerek Kale'ye doğru çıkacak şekilde yapılırdı.¹⁰⁷

Havend'in ve oğlunun tahtirevanı ile saltanat bagajlarını *emir rakbi'l-mahmil* Tuktbay'ın tulbu takip ediyordu. Saltanat temasına sahip bu birlik İbn İyâs'a göre "imal edilebilecek en iyi tulb idi." Bu birliğin atları işlemeli savaş zırhı giydirilmişti; diğerlerinin kadife yahut sırmayla süslenmişti ve kostümleri tarif edilmeyen yüz kadar daha atlı vardı. *Emiru rakbi'l-mahmilin* tulbunun arkasında ise hacıların devasa eşya yükünü taşıyan işlemeli araçlar ve tahtirevanlar geliyordu.¹⁰⁸

Törenin sonunda Hicaz'a yolculuk eden Nasreddin Muhammed'in, hac emirlerinin ve Kassakiye Memlûkleri'nin eşlik ettiği mahmil

⁹⁹ A.g.e.

¹⁰⁰ A.g.e.

¹⁰¹ A.g.e., IV, 410.

¹⁰² A.g.e., IV, 410.

¹⁰³ A.g.e. IV, 411.

¹⁰⁴ A.g.e. IV, 409.

¹⁰⁵ A.g.e.

¹⁰⁶ A.g.e., IV, 411.

¹⁰⁷ A.g.e., IV, 411-12.

¹⁰⁸ A.g.e.

gelmekteydi.¹⁰⁹ Bu kimseler adet gereği Sultan tarafından hac memurlarına hediye edilen hilatlarını almak üzere Kale'nin yokuşunu tırmanmaya koyuldular.

Sultan Kansu oğluna bir mutammara (iki renk ipekten bir kaftan) ve yilbuga oyalı geniş bantları olan yeşil ipekten bir fevkani (dış giysi) takdim etti.¹¹⁰ Hac emirlerine de mutammara tarzında hilatlar verildi. Mekke'de askeri kampıta yerlerini almak üzere ayrılan birliklerin kumandanına, yani başa ise sincap kürküyü süslenmiş yün bir kamiliye hediye edildi. Yünden bir kaftan verilen *kadı el-mahmil* de bu vesileyle Sultan Kansu tarafından onurlandırıldı. Hilatlarını alan guruh ana kervanın *Birket el-Hac'a* hareketinin hazırlıklarını tamamlamak üzere Kale'den indiler.¹¹¹

On sekizinde sabah namazının kılınmasının ardından *Havend*, Kale'den aşağı indi. Meşaleler ve fenerler, Dar el-Bekar bölgesinden geçerek şehrin çıkışına doğru ilerleyen alayın yolunu aydınlatıyordu.¹¹² Tahtrevana mübaşirin, Memlûklerin emiri ve bir grup saray hizmetçisi eşlik etmekteydi. Adet olduğu üzere, birçok hanımefendi ve hükümdar maiyetinin eşleri *Havend'e Birket el-Hac'a* değin eşlik ettiler. Bu yıl öylesine kalabalıklardı ki, İbn İyâs'ın tahminine göre yaklaşık bin hayvan onları taşımak için kiralanmıştı.¹¹³

Havend'in kafilesi *Birket'e* doğru yol almaktayken, yolculukta ona eşlik edecek olan diğer soylular da kervanların hareket noktasına doğru ilerliyorlardı. Bu kişiler arasında *katip el-sır* Mahmud bin 'Aca ve yirmiden fazla tahtrevanın sahibi emirler ve soylu kadınlar vardı.

Şevval ayının yirmi birinde, bir cuma günü "öncü karavan" ve Mekke askeri kampında görev alacak askerler ayrıldı ve ana kervan da ertesi gün onları takip etti.¹¹⁴

Hac kervanları her zamanki varış tarihi olan hicri 21 Muharrem 921 civarında döndüler.¹¹⁵ Ancak, dönüşten sonra gerçekleştirilen birçok

etkinlik olağan uygulamaların dışındaydı. Bu örnekte, soylu hacıların alışılmadık davranışları halkın *Havendü'l-Kübra'yı* ve ailesini ayıplamasına neden oldu. Şimdi göreceğimiz üzere, bu gözden düşme "hac adabında" bir yanlıştan ötürü gerçekleşti.

Muharrem'in yirmi birinde, bir çarşamba günü, *emir rakbi'l-evvel*, *emir rakbi'l-mahmil* ve *Havend* ile oğlu *Birket el-Hac'a* ulaşılar. Hicaz'dan onlarla beraber Mekke Emiri, oğlu, damadı ve bölgenin hatırı sayılır kimseleri de dönmüştü. Saltanat ailesi ve saygın misafirlerini *Birket'te* önde gelen Memlûk emirleri ve Mısır'ın dört kadısı karşıladı. Bu karşılaşmadan sonra, Prens Nadreddin Muhammed atını babasının medresesine sürdü ve geceyi hacca giden emirlerle beraber orada geçirdi. Tüm bunlar olağan hac dönüşü usulüne uygundu.

Ancak akabinde olanlar Kahire halkının öfkelerini ve dillerini harekete geçirdi. *Havend* halkın beklediği ve hakkı olarak saydığı şekerlemeleri dağıtmaktansa, gecenin karanlık örtüsü altında Kahire'ye girip, kimseye fark ettirmeden Kale'ye çıkmıştı.¹¹⁶

İlerleyen günlerde, Hicaz'dan dönen misafirler için müsrif şölenler düzenlenmişti. Sultan tarafından kutlanan misafirlere hilatlar takdim edilmişti. Arayanlar için Kahire'de eğlence boldu. Ancak bu merasimler, özellikle de aynı davranış diğer hacıların tarafından da *Havend'e* isnat edildiğinde Kahirelilerin dikkatini *Havend*'in cimriliğinden çekememişti. Ayrılışının müsrif kutlamalarının anısı hala tazeydi. Herkes "*emir rakbi'l-mahmil* Sidi Ömer bin el-Melik el-Mansur hakkında hoşça konuşurken" ve Ramla'da onun şerefine beyaz sancaklar asılmışken, *Havend* ve oğlu hakkında tek bir kelime dahi edilmiyordu.¹¹⁷

Hiç kimse *Havend'i* ve oğlunu erdemliliklerinden ötürü övmüyordu ve kimse onlarda el-Eşref Kayıtbay'ın eşi el-Kasbakiye'ninki gibi bir cömertliğe yahut yüce gönüllülüğe şahit olmamıştı. Hiçbir hacı ondan bir şekerleme yahut bir şeker parçası dahi

¹⁰⁹ A.g.e.

¹¹⁰ A.g.e.

¹¹¹ A.g.e.

¹¹² A.g.e.

¹¹³ A.g.e.

¹¹⁴ A.g.e., IV, 412.

¹¹⁵ A.g.e., IV, 438.

¹¹⁶ A.g.e.

¹¹⁷ A.g.e., IV, 441.

görmedi. Ve hepsi açlıktan şikâyet ederek döndüler.¹¹⁸

Genelde övgüler dizen İbn İyâs dahi bu hadiseden iğrenmiş gibi görünmektedir ve hükümdara ait erzakın hangilerinin adet gereği dağıtılacağını bilecek kadar büyük ve aklı başında olması sebebiyle Sultan'ın oğlunun davranışının da hiçbir bahanesinin olmadığını ekler. Zira kıtlık sıkıntısı da yoktu.

Erzak meselesinde karar veremeyecek kadar genç değildi. Öyle ki, döndüklerinde saltanat erzakının çok azının eksilmiş olduğu söylenir.¹¹⁹

İbn İyâs saltanat ailesinin tamahkârlığı hakkında düşündüklerini Kahire sokaklarında dönen ve onları hicveden iki şiirden alıntılar yaparak daha da ileriye götürür. Hac yolculuğunun nesilden nesle aktarılan gelenekleri olduğu gibi, Mısır halkının da kendi adetleri vardı ki, ayıpladıkları ve öfkelenedikleri kişileri hicveden şiirler yazmak bunlardan birisiydi. Sultan'ın müsrifliğini anlamak mümkün olabilirdi, zira bu hükümdarların huyu böyleydi. Ancak açgözlülük Mısırlılarca erdemden sayılmazdı. Kahire'nin sokak şairleri *Havend*'in ve oğlu Nasreddin Muhammed'in pintiliği hakkında hemen iğneleyici sözler hazırladılar. Bunlardan biri şöyleydi:

*Soyluların böyle davranması şaşırtsadı. Cimrinin elinden hiçbir sadaka çıkmadı. Elleri çorak bir tarla gibi boştu. Hiç şüphesiz giriş alayında.*¹²⁰

Havend'in dönüşü Kahire'nin sokak şairlerince bu şekilde zikredilmekteydi. O ve oğlu ikramın ve konukseverliğin adabına karşı gelmişlerdi ki talihle beraber yükümlülük de gelişi yazısız bir kuraldı. Tanrı'nın büyük servet bahşettiği kullarından büyük cömertlik beklenir. Saray mutfağında noksanlık olmamasına rağmen, onlar hacılara hiçbir şey dağıtmadılar. *Havend*'in kervanına rahatça seyahat edebilmesi için müthiş harcamalar yapılmasına karşın dönüşünde ne bir akçe dağıtılmıştı ne de bir şeker. Aksine, *Havend* gecenin karanlığında gizlice Kale'ye tırmanarak görevinden kaçmış

ve bunun sonucunda tebaa ve tarihçi İbn İyâs tarafından yerilmişti.

Bu kısmen nahoş kayıtlarla *Havendü'l-Kübraların* hac yolculuklarını anlatan metinleri incelememizi bitirmeliyiz. Bizler de tıpkı Memlûk Mısırı'ndaki hacılar gibi uzun ve zorlu bir yol izledik; bizim yolculuğumuz beş sultanın devrini ve çağın birkaç tarihçisini ve biyografi yazarının anlatılarını kapsadı. Böyle yapmamızın sebebi ise hiçbir hac yolculuğunun tek başına *Havendü'l-Kübraların* hac alaylarının şaşasını, ihtişamını ve yapılan masrafı yeterince yansıtamayacak olmasındadır. Her birinin güçlü kısımlarından faydalanmak için birbirinden farklı birkaç hac anlatısının kullanımıyla hac yolculuğunu çevreleyen olayların tam bir resminin elde edilmesi umulmaktadır.

Ele aldığımız hac yolculukları yalnızca hasekilerin zorunlu bir dini görevi yerine getirmelerinden ibaret değildir; bunlar kelimenin tam anlamıyla devlet münasebetleridir. Harcanan büyük miktarlar ve *Havendlerin* kervanlarının ayrılışını ve dönüşünü çevreleyen seremoniler Sultan'ın hasekisinin abartılı bir gösterisi olmasından öte bir amaca hizmet etmektedir. Diğer kadın sultanlar içerisinden yükselen bu tek kadının hac yolculuğu, Sultan'ın hüküm sürdüğü devirde çok önemli bir olaydı. Bu vesileyle *Havendü'l-Kübra*'sını öylesine bir bolluk gösterisiyle gönderirdi ki, tüm dünya Mısır'ın gücüne bakakalırdı.

KAYNAKÇA

- [1] Abd el-Raziq, Ahmad. *La Femme au Temps des Mamlouk en Egypte*. Kahire: Institut Francais d'Archeologie Orientale du Caire, 1973.
- [2] Abu-Lughod, Janet. *Kahire: 1,001 Years of the City Victorious*. Princeton: Princeton University Press, 1971.
- [3] Ankawi, Abdallah. "The Pilgrimage to Mecca in Mamluk Times." *Arabian Studies*. Ed. R.B. Sergeant ve R.L. Bidwell. Londra: C.C. Hurst and Company, 1974.

¹¹⁸ A.g.e.

¹¹⁹ A.g.e., IV, 439.

¹²⁰ A.g.e., IV, 440.

- [4] Fitzgerald, G.M. "A Sixteenth Century Pilgrimage." *Palestine Exploration Fund, Quarterly Statement*, (1930), 91-97.
- [5] İbn Battuta. *Rihletu İbn Battuta*. Beyrut: Dar Bayrut, 1960.
- [6] İbn İyâs. *Bedâi' ez-Zuhûr fî Vekâi' ed-Duhûr* Hicri 815-72 (1412-68). Ed. Muhammad Mustafa. Cilt II. Kahire: İsa el-Babi el-Halebi, 1972.
- [7] --- *Bedâi' ez-Zuhûr fî Vekâi' ed-Duhûr* Hicri 872-906 (1468-1501). Ed. P. Kahle and M. Mustafa. Cilt III. Leipzig: F.A. Brockhaus, 1936.
- [8] --- *Bedâi' ez-Zuhûr fî Vekâi' ed-Duhûr* Hicri 906-921 (1501-1515). Ed. P. Kahle and M. Mustafa. Cilt IV. İstanbul: Staatsdruckerei, 1931.
- [9] --- *Bedâi' ez-Zuhûr fî Vekâi' ed-Duhûr* Hicri 922-928 (1516-1522) V. Ed. P. Kahle and M. Mustafa. Cilt V. İstanbul: Staatsdruckerei, 1932.
- [10] --- *İbn İyâs'ın Yayınlanmamış Vakayinamesi*. Editör: Muhammed Mustafa. Kahire: el-Maarif Press, 1951.
- [11] İbn Tağriberdî, Ebu el-Muhasin. *Mısır Tarihi, Hicri 1382-1469*. Çev. William Popper. Berkeley: University of California Publications in Semitic Philology 1915-1960, cilt: 13-23. Arapça cilt. 5, 6, 7, 8.
- [12] El Cezîrî, *Ed-Dürerü'l-feraid fî ahbari'l-hac ve tariki Mekketi'l-Muazzama*. Ravza: Salafiyah Press, (yeniden ciltlenme esnasında basım tarihi kaybolmuş).
- [13] Lane-Poole, Stanley. *Cairo*. New York: Arno Press, 1973.
- [14] Lapidus, Ira. *Muslim Cities in the Later Middle Ages*. Cambridge: Harvard University Press, 1967.
- [15] Ma'luf, Luvis, ed. *el-Müncid fi'l-Luga ve'l-Adab ve'l-'Ulum*. Beyrut: Catholic University Press, 1966.
- [16] el-Makrîzî, Takiyüddin Ahmet. *Kitab es-Sulûk li-Marifet Düvel el-Müluk*. Ed. Sa'id A.F. Ashour. Kahire: National Library Press, 1972. Altı cilt.
- [17] --- *el-Mevaiz ve'l-İtibar fî Zikri'l-Hitat ve'l-Asar*. Beyrut: el-Cenubi, (basım tarihi verilmemiş). Üç cilt.
- [18] Muir, Sir William. *The Mamluk or Slave Dynasty of Egypt*. Londra: Smith, Elder, and Company, 1896.
- [19] el-Sehâvî. *Ed-Dav'ü'l-Lâmi*. Kahire: Mektebetü'l-Kudsî, Hicri 1355. Cilt 3-5, 6-7, 8-9, 10-12.
- [20] Schimmel, A. "Some Glimpses of the Religious Life in Egypt During the Later Mamluk Period." *Islamic Studies*. IV (1965), 353-92.
- [21] Trimmingham, J. Spencer. *The Sufi Orders in Islam*. Oxford: Oxford University Press, 1971.
- [22] Wiet, Gaston. *The Mosques of Cairo*. Paris: Librairie Hachette, 1966.
- [23] Ziadeh, Nicola A. *Damascus Under the Mamluks*. Norman: University of Oklahoma Press, 1964.